

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԶԱՐՅԱՆ¹

ԱԿՆԻ ՎԱՆՔ ԳՅՈՒՂԻ 1787 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅ ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Բանալի բառեր՝ Ավետարան, ճաշու ընթերցվածք, Ակն, Վանք, Հայ հոռոմ-ներ, օրթոդոքս հայեր, ծաթեր, Բալյան:

Հայկական ձեռագրական ժառանգությունը, լինելով հայ ժողովրդի հոգևոր ինքնություն կրողը, դարեր շարունակ եղել է օտար զավթիչների թիրախը, ինչի հետևանքով այդ հարստության մեծ մասը մեկընդմիջտ կորած է մեզ համար: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր հայերեն ձեռագիր, որ ի հայտ է գալիս այսօր և դառնում ուսումնասիրության առարկա, լավատեսություն ու նոր հույսերի աղբյուր է դառնում: Ահա այդպիսի մի ձեռագիր է Աթենքի էմմանուել Բենակիսի անվան թանգարանի ձեռագիր Ավետարանը (34179), որը գրվել է 1787 թ. Ակնի շրջանի հայ հոռոմների² Վանք գյուղի եկեղեցու համար:

Ձեռագրի մասին առաջին անգամ սուղ տեղեկություն է հաղորդել Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դասախոս Հովսեփ Ճանիկյանը³, իսկ նրա տեղեկությունները հետագայում կրկնել է հայր Ներսես Ակինյանը⁴, որին ձեռագրի ճակատագիրը հավանաբար անհայտ է մնացել: 1924 թ. Ավետարանը Հունաստան են բերել Ակնից գաղթած հայ հոռոմները, և ապա ձեռագիրը տեղափոխվել է Բենակիսի թանգարան: Վերջինիս տնօրեններից մեկը Ավետարանի հիշատակարանը խնդրել է ընթերցել Ս. Տեր-Ներսիսյանին, սակայն նա բավարարվել է դրա բովանդակությունը հակիրճ վերապատմելով: Մեր օրերում Ավետարանի արծաթե կազմն ուսումնասիրել է թանգարանի իսլամական արվեստի մասնաճյուղի տնօրեն Աննա Բալյանը, սակայն, հայերեն չիմանալու պատճառով նա չի անդրադարձել ձեռագրի բովանդակությունը⁵:

Ավետարանի կազմը բաղկացած է կաշեպատ փայտյա տախտակներից, որոնք երեսպատված են ոսկեզօծ արծաթե կազմով: Վերջինս երկու կողմից զարդարված է գրվագված պատկերներով, ժամանակակից է Ավետարանի գրու-

¹ Աթենքի համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետ:

² Ակնի շրջանում մինչև 1924 թ. կար հայ հոռոմների, այսինքն՝ հունադավան հայերի չորս գյուղ՝ Վանքը, Զորակը, Շրգում ու Մուշեղկան, տե՛ս Գ. Ղազարյան, «Ակնի հայ հոռոմները», *Վարձք*, № 12, 2016, էջ 19-27:

³ Տե՛ս Յ. Կ. Ճանիկյան, *Հնութիւնք Ակնայ*, Թիֆլիս, տպ. Մ. Գ. Ռոտինեանցի, 1895, էջ 101:

⁴ Տե՛ս Ներսես Վ. Ակինեան, *Սրմէոն Պղնձահանեցի եւ իր թարգմանությունները վրացերէնէ (Ազգային Մատենադարան, Բ. ՃԿԳ.)*, Վիեննա, Միլիթ. տպարան, 1951, էջ 256:

⁵ Տե՛ս A. Ballian, “Armenian Art at the Benaki Museum,” *Treasures of Armenia*, Athens, 1998, p. 137-138, 232:

թյանը և պատրաստվել է Արգիրուպոլսում (Գյումուշխանե)⁶: Արծաթե կազմի երեսի կենտրոնական տեսարանը Քրիստոսի Հարուժյունն է (էջքը դժոխք), իսկ դրա շուրջը շրջապատված է 18 փոքրիկ պատկերներ, որոնցից անկյունայիններում ներկայացված են չորս ավետարանիչները. Հովհաննեսը՝ հուն. *ΙΩ* գրությամբ, պատկերված է վերին հատվածի ձախ անկյունում, իսկ նրա դիմացի անկյունում Մատթեոս Ավետարանիչն է: Ներքևում ձախ անկյունում պատկերված է Ղուկաս Ավետարանիչը՝ հուն. *ΛΚ* գրությամբ, իսկ նրա հանդիպակաց կողմում Մարկոս Ավետարանիչը: Կազմի վրա առկա են նաև պատվիրատուի՝ մահտեսի նիկոլի և նրա կնոջ՝ Բալասանի անունները. Հովհաննես Ավետարանիչի պատկերից ներքև գրված է *ΝΗΚΟΛΑΥ ΠΡΟΣΚΗΝΗΤΥ*⁷, իսկ Մատթեոս Ավետարանիչի պատկերի ներքևում արձանագրված է *ΠΑΛΑΣΑ ΠΡΟΣΚΗΝΗΤΗ*: Ստորին հատվածում Ղուկաս Ավետարանիչի պատկերից վերև գրված է նիկոլի հոր անունը՝ *ΜΟΥΣΗ*, իսկ աջ անկյունում Մարկոս Ավետարանիչի պատկերի վերևում նիկոլի մոր անունը՝ *ΣΟΦΙΑ*: Մնացյալ պատկերներն Ավագ Շաբաթվա դեսպերի տեսարաններն են: Նրանց ժամանակագրական հերթականությունն սկսվում է աջ սյունակից և ժամացույցի սլաքի ուղղությամբ պտտվելով՝ ավարտվում կազմի գագաթում, ըստ այսմ.

1. Խորհրդավոր ընթրիք, 2. Ոտնալվա, 3. Գեթեմանիի աղոթքը, 4. Հուզացի մատնությունը, 5. Կայիափայի դատաստանը, 6. Պիղատոսի դատաստանը, 7. Քրիստոսի ծաղրվելը զինվորներից, 8. Քրիստոսի գանակոծումը, 9. Խաչի ճանապարհը, 10. Խաչելություն, 11. Քրիստոսի թաղումը, 12. Քրիստոսի գերեզմանը՝ զինվորներով շրջապատված, 13. Տիրոջ հարությունը, 14. Հրեշտակի հայտնությունը յուղաբեր կանանց:

Կազմի Բ. փեղկի կենտրոնում Աստվածամոր ննջման տեսարանն է, իսկ չորս անկյուններում պատկերված են չորս մարգարեներ. վերին հատվածի ձախ անկյունում Աստվածամորն ու Մանկանը կրող անկեզ մորենու առջև կո-

⁶ Պոնտոս երկրամասի այս ֆաղաքը նախապես կոչվել է Կան և արձաթի հարուստ հանքերի պատճառով կարևոր դիրքի է հասել XVII-XVIII դդ.՝ ստանալով «Արգիրուպոլիս»՝ «Արծաթի ֆաղաք» անվանումը: Արգիրուպոլսում էր նստում հալղիայի (հաղախի) և Խերիանի արքեպիսկոպոսը, որը Բարձր Դոնից արտոնություն էր ստացել՝ հովվելու Փ. Ասիայում, Արևմտյան Հայաստանում, հավանաբար նաև Կովկասում բնակություն հաստատած պոնտացի հույն մետաղագործների համայնքները: Վանք գյուղը վառելափայտ էր մատակարարում հույն մետաղագործներին, իսկ գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցին օձվել է 1723 թ. մայիսի 27-ին՝ հալղիայի արքեպիսկոպոս Իգնատիոսի ձեռամբ: Վերջինս այդ առիթով եկեղեցուն է նվիրել հունարեն տպագիր մի Ավետարան՝ արծաթապատ կազմով, գրքում թողնելով իր նվիրատվական հիշատակարանը (տե՛ս **Anna Ballian**, “Argana on the Tigris and Vank on the Euphrates: Pontic Mining Expansion and Church Silver from Argyroupolis-Gumushane,” *Μουσείο Μπενάκη. Θυσίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1. Κείμενα, Αθήνα, 1994, էջ 20):

⁷ Προσκυνητής (իգ. προσκυνήτρια) հունարեն նշանակում է «երկրպագող», «ուխտավոր»: Կազմի հունարեն ու հայերեն արձանագրություններում նկատելի են ուղղագրական ու ֆեռականական սխալներ, ինչը հազվադեպ երևույթ է:

շիկները հանող Մովսեսն է՝ հուն. *M* տառով: Մովսեսից ներքև հայերեն «Թվին Քրիստոսու» արձանագրությունն է: Հանդիպակաց կողմում՝ Եսայի մարգարեն է՝ *IΣ* տառերով, իսկ ներքևում՝ հայերեն «հազար եօթըհարիր» գրությունը: Ներքևի ձախ անկյունում, Գավիթ մարգարեի պատկերից վերև՝ հայատառ թուրքերեն արձանագրություն է «սեքսեն սեքիզի» (ութսուն յոթ): Հանդիպակաց անկյունում պատկերված է Սողոմոն թագավորը՝ ՏԱ գրությամբ, իսկ նրանից վերև՝ «ՄԱՅԻՍԻՆ ՏԱՄՆՄԵԿ» արձանագրությունն է: Կազմի Բ. փեղկը զարդարող տեսարաններից տասնմեկը Աստվածածնի կյանքից են, ընդ որում, ի տարբերություն առաջնամասի դրվագների՝ դրանց հերթականությունը փոքրինչ անկանոն է և ժամանակագրական կարգով դասավորված են այսպես.

Աջ կողմից՝ վարից վեր.

1. Հովակիմի աղոթքը, 2. Աննայի աղոթքը, 3. Աստվածածնի ծնունդը, 4. Տիրամոր մուտքն ի Տաճար:

Գագաթ.

5. Աստվածամոր Ավետումը, 6. Տիրամոր և եղիսաբեթի հանդիպումը, 7. Աստվածածնի առաջին Ավետումը (՝):

Ձախ կողմից՝ վերից վար.

8. Տիրամոր տեղեկացումը՝ մոտալուտ ննջման մասին, 9. Առաքյալների հրաժեշտն Աստվածածնին, 10. Առաքյալները Տիրամոր գերեզմանին, 11. Աստվածամոր հետննջման հայտնությունն առաքյալներին՝ հացը կիսելու պահին:

Ստորին հատվածի երկու տեսարաններում Վանքի Աբ. Գևորգ պարսպապատ եկեղեցին է (հավանաբար) և վիշապասպան ձիավոր Աբ. Գևորգը:

Մեծ արժեք ունի կազմի հիշատակարանը, որը փորագրված է Քրիստոսի Հարություն տեսարանի ստորին հատվածում. «Յ[Ի] Շ[Ա] Տ[Ա] Կ Է Ս[ՈՐ] Բ ԱԻԵ-Տ[Ա] Բ[Ա] ՆՄ ԱԿՆԱ ԳԻԻՂԵՆ ՎԱՆՈՅԻՆ ԻԿԻՏՊԱՇԻ ՄԱՀ[ՏԵՍ] Ի ՆԻԿՈՂԱՅ ԿՈՂԱԿ-Յ[Ի]Ն ՄԱՀ[ՏԵՍ] Ի ՊԱՒԱՍԱՆԻ Հ[Ա]ՆԳ[ՈՒ]ՅԵ[Ա]Լ ՀՈՐՆ ՄՈՎՍԷՍԵՆ ԵՒ ՄՈՐՆ ՄԱՀ[ՏԵՍ] Ի ՍՈՖԻԵԱՅԻ Ի ՅԵՂԷ ՄԱՀ[ՏԵՍ] Ի ՊԱՒԱԻ ՈՐ Ի ԶԱՅՏԱՆԱՅԻ ՎԱՆՈՒՅ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՅՈՐԿԻՍԻՆ»:

Հիշատակարանը փաստորեն, մեզ տալիս է «իգիթբաշի»⁸ և «մահտեսի»⁹ նիկոլի փոքրիկ տոհմաձառը. նրա ծնողներն են՝ Մովսեսն ու Սոֆյան, որոնք

⁸ Օսմանյան կայսրությունում «իգիթբաշի»-ն (Yiğitbaşı) հասարակական վայրերի կարգապահության, վերահսկողության խնդիրներով և արհեստագործների պահանջած տարատեսակ հումքերի ապահովմամբ ու մատակարարմամբ զբաղվող պաշտոնյա էր, որը «լույզ» կոչվող արհեստագործական միավորի անդամներից էր ու նաև պիտի զբաղվեր արհեստագործների շահերի պաշտպանությամբ (այս տեղեկության համար շնորհակալություն եմ հայտնում պրն Սարգիս Հացպանյանին):

⁹ Արաբ. مہ قد سعي. («մակդիսի») բառից, որ նշանակում է «երուսաղեմացի»: Հայկական միջավայրում այսպես են կոչվել Երուսաղեմ ուխտի գնացած անձինք: Նույն իմաստն է արտահայտում նաև «հանի» (արաբ. حان «հաաժ») «ուխտագնաց») բառը, որից ծագում են «Հաշիենց», «Հաշյան» ազգանունները:

սերունձ են Պալիայի տոհմից, հետևաբար, կրում են Պալյան (Բալյան) ազգանունը¹⁰: Բալյան ընտանիքի ավելի ընդարձակ կազմը բերված է ձեռագրի հիշատակարանում: Արձանագրության մեջ առավել արժեքավոր է «զայտանացի» բառը. մեր կարծիքով սա այլ բան չէ, եթե ոչ՝ օրթոդոքս հայերի միջնադարյան «ծաթ» («ծաղ») կամ «ծայթ» («ծայդ») անվանման մի տարբերակը: Վերջինիս ստուգաբանության տարբեր տեսություններ են առաջարկվել, սակայն դրանից ոչ մեկը կարծես համոզիչ չէ¹¹: Հետաքրքրական է, որ Ն. Մառը՝ սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության մեջ պրոֆ. Վ. Սմիրնովի հուշմամբ, ենթադրում էր, որ «ծաղ»ն առաջացել արաբ. ٤١٣ («զա՛հը») «ճգնավոր» բառից¹²: «Ջայտանացի»-ն նման է «զա՛հը»-ին, սակայն մոտ է նաև արաբերեն մեկ այլ՝ («սա՛յեդ») բառին, որ նշանակում է «տեր», «տիրակալ»: Այս պարագային «զայտանացի-ծայթը» աղերսվում է ուղղափառ քրիստոնյաների արաբերեն մեկ այլ ٤١٣ («մալաբի՛յը» = մելքիտ), այսինքն՝ «թագավորական» անվանման հետ. մահմեդական արաբներն այսպես էին անվանում օրթոդոքսներին՝ ցույց տալով, որ նրանք Բյուզանդիո կայսեր դավանակիցներն են: Ն. Մառի համաձայն, ահա այս «մելքիտ» բառի հայերեն համարժեքն է «արքայուն»-ը¹³: Հետևաբար, «զայտանացի» ձևը մեզ թույլ է տալիս համարել, որ «ծաթ» բառը նշանակում է ճիշտ նույնը, ինչը և «արքայունը», այսինքն՝ «Հոռոմոց արքային» հավատակից քրիստոնյա:

Ավետարանը բաղկացած է 43 x 30 սմ մեծությամբ 213 թղթե թերթից: Դատարկ են ձեռագրի ամենասկզբի 3 էջերը և 47-49, 51-52, 124-125, 127-128, 227-229, 231-232, 420-424 էջերը: Գրությունը՝ երկայուն, բոլորգրով: Ձեռագրի հաստությունն է 5,3 սմ: Բովանդակությունը հետևյալն է.

- Աւետարան ըստ Յովհաննու, 1-45ա¹⁴:

- «Վարք ս[ր]բ[ո]յ և Աւետարանչին Էյօհանն. ըստ Սօփրօնիու և Տօրօթէու վկայէն և Տիրօսի եպիսկօպօսէ շարադրեալ», 45բ-46ա:

¹⁰ Բարեբառ նիկոյ Բալյանի անունը պահպանված է Վանք (այժմ Յախաչոյ) գյուղի աղբյուրի վիմագիր արձանագրության մեջ. աղբյուրը կառուցվել է նիկոյի մասնակի հովանավորությամբ: Յավոք, չի պահպանվել արձանագրության տարեթիվը, սակայն այդ ժամանակ նիկոյն արդեն վախճանվել էր (տե՛ս Գ. Ղազարյան, «Ակնի հայ հոռոմները», էջ 23-24):

¹¹ Այդ կարծիքների մասին՝ հաջորդից գրականությամբ, տե՛ս **Бартикян Р. М.**, «О Византийской аристократической семье Гаврас (ГАУРАΣ-ΓΑΒΡΑΣ)», ՊԹՀ, 1988, № 1, էջ 184-190:

¹² Տե՛ս **Март Н. Я.** «Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах», *Византийский временник*, Т. 12, СПб, 1906, с. 38:

¹³ Տե՛ս անդ. էջ 62-68:

¹⁴ Թվահամարով նշված է էջը, իսկ տառով՝ սյունակը: Նշենք, որ ձեռագրի էջադրումը կատարվել է Բենակիսի թանգարանում, թվահամար-կնիքներով, ընդ որում՝ որոշ անկանոնությամբ: էջադրումն սկսվում է Հովհաննու Ավետարանի երկրորդ էջից՝ առանց էջադրման թողնելով Ավետարանչի մանրանկարով էջը ու դրա հանդիպակացը: Բացի այդ, 126-րդ թվից միանգամից անցում է կատարվում 129-րդին, իսկ 145-րդ էջից հետո չի համարակալվել 2 էջ, և ապա շարունակվում է 146 էջով: Բաց թողնված այդ էջերը հոդվածում պայմանականորեն նշել ենք որպես 145/1և 145/2:

- Աւետարան ըստ Մատթէոսի, 53-123ա:
- «Վարք ս[ր]բ[ո]յ և Ավետարանչին Մաղթեո՛ւ ըստ Սօֆրօնիո՛ւ», 123բ:
- Աւետարան ըստ Ղուկասու, 129-225բ:
- «Վարք ս[ր]բ[ո]յ և Ավետարանչին Ղուկասու, ըստ Տօրթէու վկային և Տիրօսի եպիսկօպօսէ շարագրեալ», 226ա-բ:
- Աւետարան ըստ Մարկոսի, 233-312բ:
- «Ամսաբանութիւն», 313ա-400ա:
- Ընթերցվածքներ ըստ սրբոց դասերի, 400ա-402ա:
- Ընթերցվածքներ ըստ պարագաների, 402բ-411բ:
- «Ի վարելն ս[ր]բ[ո]յ Աւետարանիս խրատ պիտոյականք», 411բ-413բ:
- «Վարք ս[ր]բ[ո]յ և Աւետարանչին Մարկոսի, ըստ Տրօթէու վկային և Տիրօսի եպիսկօպօսէ շարագրեալ», 414ա:
- Հիշատակարան, 415ա-419ա:

Թեպետ ձեռագրում առկա է չորս Ավետարանների բաժանումը, սակայն այն բավականին պայմանական է. բովանդակությունը դասավորված է ըստ ուղղափառ եկեղեցու ծիսակարգի, համաձայն որի՝ եկեղեցական նոր տարին սկսվում է Զատիկին, և այդ օրն ընթերցվում է առաջին ճաշու ընթերցվածքը՝ Հովհ. Ա 1-10 հատվածը: Ընթերցվածքների առաջին շրջանը, որ շարունակվում է մինչև Պենտեկոստե ներառյալ, հիմնականում Հովհաննեսի Ավետարանից է: Պենտեկոստեի կիրակիին հաջորդող առաջին երկուշաբթվանից մինչև 17-րդ կիրակի օրը ներառյալ, տևում է ճաշու ընթերցվածքների երկրորդ շրջանը, ընդ որում մինչև 11-րդ կիրակի ամեն օր ընթերցվում է Մատթեոսի Ավետարանը, բայց այդ օրվանից հետո ամենօրյա ընթերցվածքները կատարվում են Մարկոսի Ավետարանից, իսկ Մատթեոսի Ավետարանը կարդում են միայն շաբաթ և կիրակի: Երրորդ շրջանն ամենաերկարն է. այն սկսվում է Խաչվերացին հաջորդող առաջին երկուշաբթի օրվանից և շարունակվում ընդհուպ մինչև Մեծ Պահքին նախորդող այսպես կոչված «Պանրուտեքի» կիրակի: Այս ընթացքում Ղուկասի Ավետարանն ամեն օր ընթերցվում է մինչև 12-րդ շաբաթվա վերջ, որից հետո ամեն օր կարդում են Մարկոսի հատվածները, իսկ Ղուկասը՝ միայն շաբաթ ու կիրակի օրերին: Այս նույն շրջանում են Մեծի պահոց առաջին շաբաթվա օրերի գիշերային հսկումների հինգ ճաշու ընթերցվածքները: Եվ վերջապես, չորրորդ շրջանն սկսվում է Մեծի Պահոց առաջին շաբաթ օրվանից և ավարտվում Ավագ Շաբաթվա Պատարագին:

Այսպիսով, բուն ճաշու ընթերցվածքներն ավարտվում են, սակայն այս նույն շրջանի մեջ Ավետարանում բերված են նաև թվով 11 ավետարանական հատվածներ, որոնք պատմում են Քրիստոսի Հարություն մասին և հերթականությունը ընթերցվում են կլոր տարվա կիրակնօրյա առավոտյան ժամերգություններին: Այսպիսով, այդ ընթերցվածքները, որոնք կոչվում են «վաղորդայն Աւետարանք» (հուն.՝ *Ἐωθινὰ Ἐὐαγγέλια*), կազմում են 11 շաբաթյա մի փոքր շրջան:

Ընթերցվածքների մի այլ շարք էլ կազմված է ըստ կլոր տարվա սրբերի տոների, որոնք հաճախ ունենում են նաև իրենց հատուկ Ավետարանական ընթերցվածքը: Ահա դրանց ցուցակը՝ կցված եկեղեցական Տոնացույցին, ամփոփված է ձեռագրիս «Ամսաբանութիւն» (հուն. Μηνολόγιον) բաժնի մէջ¹⁵: Այս միավորին հետևում է ընթերցվածքների երկու փոքր խումբ. առաջինում մատնանշվում են սրբերի տոների համար նախատեսված հատվածները՝ ըստ սրբոց դասերի (առաքյալներ, մարտիրոսներ, հայրապետներ ևն): Երկրորդ բաժինը նշում է տարբեր պարագաների (տաճարի օծում, վանականի հերակտրություն, հիվանդություն, երաշտ ևն) ընթերցվածքները: Հաջորդում է մի քանի ծիսական բնույթի բացատրություն:

Ձեռագրում կան չորս Ավետարանիչների՝ Հովհաննեսի (էջ 0), Մատթեոսի (էջ 50), Դուկասի (էջ 126), ու Մարկոսի (էջ 230), մանրանկարները, որոնց համար հիմք են ծառայել Վենետիկում հրատարակված հունական Ավետարանների փորագրապատկերները: Ձեռագրի 1-ին, 53-րդ, 129-րդ և 233-րդ էջերում համապատասխանաբար Հովհաննեսի, Մատթեոսի, Դուկասի և Մարկոսի Ավետարանների առաջին էջերն են՝ զարդարված շքեղ կիսախորաններով, թռչնագրերով ու լուսանցազարդերով: Բացի այդ, լուսանցազարդեր (հիմնականում ծաղկազարդեր) կան նաև հետևյալ էջերին. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9 (2), 10, 11 (հուշկապարիկ), 12, 13, 14, 15, 16, 17 (2 հատ), 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 (2 հատ), 29, 30, 31, 33 (հուշկապարիկ), 35 (2 հատ), 36, 37, 38, 39, 40 (2 հատ, մեկը՝ տաճարի մանրակերտ), 41, 42, 44 (2 հատ, մեկը՝ տաճարի մանրակերտ), 54, 55, 56, 57 (հուշկապարիկ), 58, 59 (2 հատ), 60 (տաճարի մանրակերտ), 61, 62, 63, 64, 65 (տաճարի մանրակերտ), 66 (2 հատ), 67, 68, 69 (2 հատ, մեկը՝ տաճարի մանրակերտ), 70 (թռչուն), 71 (հուշկապարիկ), 72 (2 հատ, մեկը՝ տաճարի մանրակերտ), 73, 74, 75, 76 (2 հատ), 77 (տաճարի մանրակերտ), 78 (Հովհաննես Մկրտչի հատված գլուխը), 79 (2 հատ), 80 (2 հատ), 81 (տաճարի մանրակերտ), 82, 83, 84, 85, 86 (2 հատ), 87, 88, 89 (տաճարի մանրակերտ), 90 (հուշկապարիկ), 91 (2 հատ), 92, 93 (տաճարի մանրակերտ), 94, 95, 96 (տաշ), 97, 98, 99, 100, 101 (2 հատ, մեկը՝ տաճարի մանրակերտ), 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111 (տաճարի մանրակերտ), 112 (2 հատ), 113, 114, 115, 116 (T), 117, 118, 119 (հուշկապարիկ), 120, 121, 122, 123, 130, 131 (2 հատ), 113, 114, 115, 116 (տաճարի մանրակերտ), 117, 118, 119 (հուշկապարիկ), 120, 121, 122, 123, 130, 131 (2 հատ), 132, 133 (2 հատ), 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141

¹⁵ Սույն միավորը՝ «սեմախառ» անվանումով (հուն. συνάξαριον - «ժողովագիր»), հավատացելոց ժողովում, հավաքում ընթերցվող գրքի իմաստով) առկա նաև է հայ հոռոմների մեկ այլ՝ 1203 թ. գրված Ավետարանում (Վենետիկի Մխիթ. միաբանության մատենադարան, Քյուրտյան հավաքածու, թիվ 99, ք. 285ա-294ա):

(2 հատ), 142, 143 (2 հատ), 144, 145, 145/1 (2 հատ), 145/2, 146, 147, 148 (հաչ), 149 (2 հատ), 150 (2 հատ), 151 (2 հատ), 152, 153, 154, 155 (2 հատ), 156, 157, 158, 159 (հուշկապարիկ), 160, 161, 162 (տաճարի մանրակերտ), 163 (հուշկապարիկ), 164, 165, 166, 167, 168 (2 հատ), 169 (2 հատ), 170, 171, 172, 173 (2 հատ), 174, 175 (2 հատ), 176, 177, 178 (2 հատ), 179, 180, 181 (2 հատ), 182, 183 (2 հատ), 184, 185, 186, 187 (2 հատ), 188, 189 (անպտուղ թզենի), 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197 (2 հատ), 198, 199, 200 (հուշկապարիկ), 201, 203, 204, 206, 208, 209 (հաչ), 210, 211 (հուշկապարիկ), 212, 215 (Պետրոսի ուրացման աքաղաղը՝ ծաղկի վրա), 217 (հաչ), 219, 221 (հուշկապարիկ), 223, 224, 225 (2 հատ), 234, 235 (հուշկապարիկ), 236 (2 հատ), 237, 238, 239 (տաճարի մանրակերտ), 240, 243 (2 հատ), 245 (անպտուղ թզենին), 247, 249, 253, 256, 259, 262, 263 (թռչուն), 268, 276, 278 (Պետրոս առաքյալ), 280, 282, 284, 285 (հաչ), 286 (հաչ), 287, 288 (2 հատ), 289, 290 (հաչ), 291, 292, 297, 301 (2 հատ), 303 (2 հատ), 304, 305, 306, 307, 308, 309 (հուշկապարիկ), 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318 (2 հատ), (2 հատ), 319, 320, 321, 323 (T), 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331 (թռչուն), 332, 333 (2 հատ), 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343 (2 հատ), 344, 345 (2 հատ), 346 (թռչուն), 347 (2 հատ), 348, 349, 350, 351 (հուշկապարիկ), 352, 353, 354, 355, 357 (2 հատ), 358 (2 հատ, որոնցից մեկը՝ Հովհաննես Մկրտիչը), 359 (2 հատ), 360, 361, 362, 363, 384, 366, 367 (2 հատ), 368 (տաճարի մանրակերտ), 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383 (թռչուն), 384, 385, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397 (թռչուն), 398, 402, 403, 404 (2 հատ), 405 (թռչուն), 406 (2 հատ), 407, 408, 409, 410, 411:

Մեծարժեք է ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանը. «Փառք անըսկզբանն և սկիզբն ամ[ենա]յնի անեղ էին ... զի ներեաց նուաստ ևեթ միայն անուամբ Յոհաննէս էրէց կոչեցելոյ. զի ըսկսայ, և խնամեաց, զի կատարեցի բ[ա]զ[ո]ւմ աշխատութ[եամ]բ զս[ուր]բ Աւետարանս չորից աւետարանչացն լիպպէս և անթերի՝ ըստ աւուրց պատշաճի և ամսոց աւուրց տօնի ս[ր]բ[ո]յց. ոսկով և պատկերօք և այլ գոյնզգոյն դեղօք զարդարեցի ի փառս և ի պատիւ աւետաբեր ս[ուր]բ աւետարա|416բ|նիս, որ աւետարանեցին աւետարանիչքն զմարմնանալ Բանին Ա[ստուծո]յ... Որ և ցանկացօղ եղեալ բարեսէր և երկիւղած առն Ա[ստուծո]յ մ[ա]հտ[ե]սի նիգօլան՝ ի միտ ածեալ զասացեալն մարգարէին, թէ «Երանի որ ունիցի |417ա| զաւակ ի Սիօն և ընտանեակ յԵ[րուսաղ]էմ»¹⁶: Զոր և ստացեալ ս[ուր]բ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իւրոց և եղ յիշատակ անջնջելի և արձան անխախտելի ի գիւղն, որ կոչի Վանք, ի ս[ուր]բ եկեղեցին ատենահաս վկային ս[ր]բ[ո]յն Գէորգայ: Որ փափաքելով ըղձայր բարի և մե-

¹⁶ Հմմտ. «Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիօն և ընտանեակի իւր յԵրուսաղէմ» (Եւ. ԼԱ 9):

ծագունեղ յիշատակի, լցոյց զփափաք սրտի իւրոյ մեծահաւատ այրս այս մ[ա]հ[տես]ի Նիգօլայս, և եդ իւրն և ծնողացն և համայնիցն յիշատակ: Զծնողսն մ[ա]հ[տես]ի Մովսէսն և մ[ա]հ[տես]ի Սօֆիայն և հանգուցեալ կողակիցն մ[ա]հ[տես]ի Պալասանն, մեծ պապն մ[ա]հ[տես]ի Պալին և մ[ա]հ[տես]ի Քնարն և զկենդանի եղբայրն մ[ա]հ[տես]ի Առաքելն, մ[ա]հ[տես]ի Ափստօլն¹⁷ և փեսայն Սօթիրին¹⁸ և դստերքն Վառվառն և Սօֆիայն և մ[ա]հ[տես]ի Ողիտան¹⁹ և թոռունքն Մարկոսն, Բասկալն²⁰, Նիկօլն, Տիմիդրին²¹ և առ Քրիստոս հանգուցեալ փեսայն հաճի Յեօվանն և թոռն Յեօրկին²², նա՛ ևս Յոհանն, Սօֆիան, Խանմելիքն, Վաս|417բ|իլն, հաճի Տիմիդրին և զաներն Գասպարն և Վառվառն և այլ արեան առու մերձաւորսն և համայն ննջեցեալքն և զկենդանիքն. մի «Հա՛յր, մեղա՛յ»-իւ յիշեցէք ի Քրիստոս, լիալիւր սրտիւ և ողորմիս տուէք: Յիշողքդ և կատարողքդ յիշեալ լինիջիք առաջի անմահ Գառին Ա[ստուծո]յ: Ամին: Այլև յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զսրբասուն քահանայքն, այսինքն հ[ա]ճի պապայ՝ Յօհանն, հ[ա]ճի պապայ Վասիլն, հ[ա]ճի պապայ Եօրտանն²⁴ և պապայ Ափստօլն և տիագօյ²⁵ Ֆիլօթիօսն և Կիրիլիօսն, որ բ[ա]զ[ո]ւմ աշխատանս կրեցին, եթէ գրելով և եթէ օրինակելով, կամ թէ երթ և եկ առնելով և զմեզ որդորելով, և ջատագով լինելով ս[ր]բ[ո]յ մատենիս: Տ[է]ր Յ[իսու]ս վարձս բարեաց պարգևեսցէ և երկար ամօք բարեաւ վայելի տացէ: Ամէն: Հուսկ ետոյ յիշեցէք և զիս՝ ապիկար և մեղսամած տ[է]ր Յոհաննէսս, որ եմ որդի տ[է]ր Յարու|418ա|թին քահանայի՝ ի գիւղէն Կամարա-կապեան: Ապաւինելով ի Հոգին Ս[ուր]բ Ա[ստու]ծ՝ սկսայ գրեցի ս[ուր]բ

¹⁷ Απόστολος (Αποστόλης) անունն է, որը համարժեք է հայկական «Առաքյալ» («Առաքել») անվանը: Հնարավոր է, որ այստեղ հիշատակված մահտեսի Ապոստոլն ու մահտեսի Առաքելը միևնույն անձնավորությունն է:

¹⁸ Σωτήριος (Σωτήρης) անունն է, որ նշանակում է «Փրկչական»:

¹⁹ Ιουλίττα (լատ. Julietta) անունն է, որի գրաբար տարբերակն է «Յուլիտայ»:

²⁰ Πασχάλιος (Πασχάλης) անունն է, որ նշանակում է «Զատկական»: Անունը առավել հայտնի է ֆրանսիական Pascal տարբերակով: Իր իմաստով Πασχάλιος-ը համապատասխանում է հայերեն «Զատիկ» և «Հարություն» արական անձնանուններին:

²¹ Δημήτριος (Δημήτρης) անունն է (գրբ.՝ Դեմետր):

²² Γεώργιος անունը, որի գրաբարյան տարբերակն է «Գէորգ»-ը, նոր հունարենում արտաբերվում է «Գիորգոս», «Յորգոս», «Յորդոս», փոխվում է նաև գրելաձևը՝ Γιώργος: Ինչպես տեսանք վերը, կազմի հիշատակարանում էլ առկա է «Յօրկիոս» ձևը: Հայ հոռոմների մեջ «Գէորգը» ունեցել է նաև «Յորիկ» (հիշենք ռուսերեն Юри́й ձևը), որից՝ «Յորիկօլի», «Յորկանց» ազգանունները:

²³ Հունարեն παπάς բառը նշանակում է «հայր»: Հունական միջավայրում այսպես են դիմում ֆահանսաներին: Նույնն է եղել նաև օրթոդոքս հայերի միջավայրում: Քահանաներին «փափագ» էին անվանում թուրքերը, որից էլ՝ «Փափագյան» ազգանունը:

²⁴ Խորձանց անունն է, որի գրաբար տարբերակն է «Յորգանան»-ը: Սիրված անուն է եղել հայ հոռոմների մեջ:

²⁵ Հունարեն διάκονος (կրճատ՝ διάκος) բառն է, որ նշանակում է «սարկավագ» (նախնական իմաստով՝ «սպասավոր»):

Աւետարանս ի ծերացեալ ժամանակիս և պակասե[ա]լ ի լուսոյ աշաց տեսութեն]է մեղսամածեալ մատամբ և անարհեստ ձեռամբ, ի թուականին Ամենափրկչին 1787, նամսեանն օգոստոսին ժԲ.ին: Արդ և ես՝ մեղապարտս և անպիտան ծ[ա]ռ[ա]յ ձեր ամենեցուն, երես ի գետնի եղեալ պաղատանօք խնդրեմ հարցդ և եղբարցդ իմոյ և ևս ընթերցողքդ և նկատողքդ վ[ա]ս[ն] սիրոյն Ք[րիստո]սի և ի սէր նորին, գս[ուր]բ Աւետարանս լաւ և մաքուր պահէք, և բարով վայելէք, և մի՛ կեղտոտէք, զի իմն գանձ է ա[ստուա]ծային և մարգարիտ պատուական, և բժիշկ ամ[ենայն] ախտացելոց, և բուժումն ամ[ենայն] ցաւոց: Իսկ լաւ և մաքուր պահողքն օրհնեալ լիցին ի յԱ[ստուծո]յ՝ և ամ[ենայն] ս[ր]բ[ո]ց նո[ր]ա: Ամէն: Մի՛ ոք զիս եղկելիս աշխատ առնիցէ վ[ա]ս[ն] ս[ր]բ[ո]յ մատենի գրոյս, զի կար մեր այսքան էր. զի տրչու|418բ|թ[եամ]բ Հոգւոյն Սբ[ո]յ է, և ոչ ի վարժապետէ, զի բնաւ ուսեալ իմ չիք, և վասն բառին շաղկապին և գրադարձին, մի՛ արհամարհէք զիս եղկելիս, զի մաքրակենցաղ և սրբասուն քահանայքն գրէին զօրինակն, և ես ի նոյն շաւիղ ընթանայի, զի հաճոյ լիցի ըստ կամաց ն[ո]յց[ա]: Վերջ ս[ր]բ[ո]յ Աւետարանիս զօրութեամբ ամենայկարողին Ա[ստուծո]յ: Իսկ յետ քան զամենեսեան թախանձագին բանիւք աղաչեմք ըզհաւատացեալսդ ի Բանն ամենաբարի. յիշել ի բարին զվերոյ գրեալ հաճի պապայ Յոհանն հանդերձ ծնողիւքն: Որ ըստ կարի իւրում յոյժ աշխատեցաւ ի թարգմանել հօռմերէնն²⁶ ի հայ բարբառ, քննելով զուղիղն և զճշմարիտն, զի մի՛ թերակատար լիցի ս[ուր]բ Աւետարանս. բոլորով սիրով ջատագով եղեւ և |419ա| ջան եղեալ աշխատեց[ա]: Տ[է]ր Յ[իսու]ս վարձահատոյց լիցի և իւր առատ ողորմութիւնն պարգևէ: Ամին»:

Հիշատակարանից պարզվում է, որ Ավետարանի գրիչն է նույն Ակնա շրջանի Կամարակապ գյուղի հայ առաքելական քահանա տեր Հովհաննես Տեր-Հարությունյանը, որը ձեռագիրն ստեղծել է Նիկոլ Բալյանի պատվերով ու հայ հոռոմ հոգևորականութչան, նախ և առաջ պապա Հովհանի աջակցութչամբ: Հիշատակարանը նշում է Բալյան գերդաստանի անդամներին, ընդ որում հետաքրքրական է նրանց անունների բազմազանութչունը և այն, որ նրանցից

²⁶ «Հոռոմերեն», այսինքն՝ հունարեն: Կարծում ենք, որ «թարգմանելն» այստեղ թերևս առավելաբար «խմբագրել» իմաստն ունի, քանի որ պապա Հովհանը ձեռքի տակ պիտի ունենար հնուց եկած հայերեն Ավետարաններ: Մենք բնագրային մի քանի համեմատություն արեցինք և եկանք այն համոզմանը, որ քննվող ձեռագրի ավետարանական տեքստը տարբերվում է թե՛ Ընկալյալից, թե՛ հունարեն բնական բնագրից, քանի որ ճշտվելու է Ավետարանի բյուզանդական բնագրին, որը և ծիսական կիրառություն ունի առ օրս: Հայտնի է, որ այդ տեքստն առաջին անգամ 1588 թ. Վենետիկում հրատարակել է ֆրոսացի էմմանուել Գլիզոնիոսը, և հետագա դարերի տպագիր Ավետարանները կրկնել են այդ հրատարակության տեքստը: Վանքի Ավետարանի բնագիրը, համեմատվելով Ընկալյալի, ավելի վաղ շրջանի օրթոդոքս հայ Ավետարանների ու հունարեն տեքստի հետ, Սբ. Գրոց հայկական բնագրի պատմության մեջ ապահովաբար նոր ու հետաքրքիր կողմեր կբացահայտի:

շատերը կրում են «հաճի» կամ «մահտեսի»²⁷ պատվանունը: Հիշատակարանը մեզ համար պարզում է նաև XVII դ. վերջի ակնցի հունադավան հայ հոգևորականների անունները՝ Հովհան, Վասիլ, Հորդան, Ապոստոլ քահանաներին, Ֆիլոթեոս և Կիրիլոս (=Կյուրեղ) սարկավագներին: Ուշագրավ է, որ նշված ժամանակաշրջանում երկու դավանանքների պատկանող եկեղեցականների միջև կար փոխօգնության ու համագործակցության ջերմ մթնոլորտ, ինչի արդյունքում էլ առաքելական քահանայի ձեռքով, օրթոդոքս համայնքի ծիսական կարիքների համար ծնվել է սույն ձեռագիր Ավետարանը:

Այսպիսով, 1787 թ. Վանք գյուղի Ավետարանը ոչ միայն ձեռագրային արժեքավոր հուշարձան է, այլև կարևոր պատմական աղբյուր, որը լուսաբանում է ակնահայության և մասնավորապես Ակնի օրթոդոքս հայոց պատմության ծալքերը, ինչպիսիք են նրանց անվանումը, հարաբերությունները առաքելական ազգակիցների հետ, եկեղեցական վիճակը, ծիսակարգը՝ նոր տվյալներ տրամադրելով մերօրյա ուսումնասիրողին: Առանձին հետազոտության նյութ կարող է դառնալ ձեռագրի ավետարանական բնագիրը:

ГЕВОРГ КАЗАРЯН
ЕВАНГЕЛИЕ 1787 Г. ХАЙ-ХОРОМОВ ИЗ СЕЛА ВАНК АКНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ключевые слова: Евангелие, Акн, Ванк, хай-хоромы, армяне-ромеи, православные армяне, цаты, Балян.

Армянское Евангелие из афинского музея Бенакиса (№ 34179) написано в 1787 г. для церкви св. Георгия села Ванк Акнской области (Западная Армения). Ванк и близлежащие деревни, Дзорак, Шрзу и Мушегка были известны как места проживания так называемых "хай-хоромов" ("армян-ромеев"), т. е. православных армян. Евангелие было написано и иллюстрировано тер Ованесом Тер-Арутюняном – священником Армянской Апостольской Церкви, служившем в храме села Камаракап той же области, а заказчиком был хай-хором Николай Балян. В создании Евангелия тер Ованесу помогало местное православное духовенство, особенно священник Ован. В

²⁷ «Հաճի» կամ «մահտեսի» էին կոչվում նաև ուխտավորների կանայք ու ընտանիքի անդամները՝ անկախ նրանից, թե ուխտի գնացել էին, թե ոչ: Հունական միջավայրում հաջիները հասարակության մի յուրահատուկ դաս էին կազմում: Երբ հաջին վերադառում էր Ս. Երկրից, ողջ գյուղը հոգևորականների գլխավորությամբ դուրս էր գալիս նրան դիմավորելու և թափոռով ու ժամահարությամբ եկեղեցի էր ուղեկցում: Հաջիները ուխտագնացությունից հետո փոխում էին իրենց կյանքը՝ աշխատելով նվիրվել հոգևորին: Հատկապես խուսափում էին անարդարությունից: Օր.՝ հաջիներն ու իրենց երեխաները երբեք ոչինչ չէին կշռում կամ ինչ-որ բան գնելիս՝ ավելին էին վճարում (տե՛ս *Ασκητές μέσα στον κόσμο*, Ե. Ա՝, 'Αγιον Όρος, 2008³, էջ 360-362):

рукописи имеются изображения четырех Евангелистов, заглавные, а также многочисленные маргинальные украшения. Евангелие украшено роскошным позолоченным серебряным окладом работы греческих мастеров из понтийского Аргирополя. Надписи на окладе и колофон рукописи являются ценными первоисточниками по истории православных армян. Текст рукописи, в согласии с византийским обиходом, состоит из четырех Евангелий, Месяцеслова и ряда отрывков из Евангелий литургического назначения. Сами Евангелия – это перевод византийской версии, отличный как от классического армянского перевода V в., так и от критического текста греческого оригинала.

GEVORG KAZARYAN
THE GOSPEL OF ORTHODOX ARMENIANS OF THE VANK
VILLAGE OF THE AKN REGION (1787)

Key-words: Gospel, Akn region, Vank, Hay-Horoms, Armenoromans, Orthodox Armenians, Balyan.

The Armenian Gospel of the Benaki Museum in Athens (Ms № 34179) was written in 1787 for the St. George Church in the Vank village of the region of Akn (Western Armenia). Vank and the neighbouring villages, Dzorak, Shrzu and Musheghka, were known as the villages of the "Hay-Horoms" ("Armenoromans"), *i. e.* Orthodox Armenians. The Gospel was written and illustrated by Ter Hovhannes Ter-Harutyunian, priest of the Armenian Apostolic Church of the Kamarakap village in the region of Akn. The commissioner was Orthodox Armenian Nicolas Balian. Ter Hovhannes was aided by the Armenian Orthodox clergy of the region and especially by priest Hovhan. The Gospel contains images of the four Evangelists, as well as many heading and marginal decorations. The Gospel has a gilded silver cover made by Greek masters from Pontic Argypolis. The inscription on the cover and the colophon of the manuscript serve as valuable sources for the history of Orthodox Armenians. The content of the manuscript coincides with the Greek tradition and includes the four Gospels, Menologion and some lections for the liturgical use of the Holy Gospel. The text of the manuscript is an Armenian version of the Byzantine recension of the Gospel and differs from the 5th century Classical Armenian translation and the critical text of the Greek original.